

Extended Abstract

Linguistic Typology of the Manuscript "Khutab": A Comparative Study Based on Homogeneous Texts

Hossein Sabzi¹

PhD. Student in Persian Language and Literature,
Islamic Azad University, Bushehr, Iran
persianfiber.eslami@gmail.com

Seyed Mahmoud Seyed Sadeghi^{2*}

Assistant Professor of Persian Language and
Literature, Islamic Azad University, Bushehr, Iran.
ss1004468@iau.ir

Seyyed Mojtaba Hosseini³

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Bushehr, Iran
dr.smho@iaubushehr.ac.ir

Introduction

The study of linguistic changes across different spatial and temporal contexts has always been a central focus in linguistics. Dialectology, as a modern branch of linguistic studies, systematically examines language evolution and geographic variations over defined time periods. This approach challenges traditional stylistic methods based solely on historical eras and emphasizes that understanding a writer's language involves considering not only their time but also their geographic location (Ravaqi, 1984:17). In Iran, dialectology was first introduced by Ali Ravaqi, who argued that Persian written works display significant linguistic diversity due to geographic variation. Consequently, analyzing Persian texts solely based on historical periods or fixed styles is insufficient; phonetic, structural, and lexical disparities arising from geographic origin must also be accounted for (Ravaqi, 2015:38). This dialectological approach, focusing on two main factors—the geographic region and the language use period—provides criteria to identify the authentic linguistic variety of a text and estimate the approximate place and time of anonymous works. Hence, dialectology is an effective tool in analyzing classical and anonymous texts, highlighting the necessity of its application in linguistic and literary research.

Research Method, Background, and Objective

This study adopts a comparative-inductive approach to examine and explain the phonological, structural, and lexical systems of the manuscript *Khutab*. First, the dialectal phonological, structural, and lexical features are extracted from the text. These features are then comparatively analyzed with similar texts from the same linguistic domain. The resulting findings serve as the basis for identifying the manuscript's linguistic variety.

To date, no comprehensive study has systematically explored the linguistic convergences and divergences among major Persian varieties across distinct regions and periods. The most notable contributions in this field belong to Ali Rāwāqī, who, for instance, examined the *Irshād* manuscript (2015) by comparing its lexical features with contemporary Farāroodi texts to classify its language variety.

* Corresponding Author

The primary aim of this research is to identify the phonological, structural, and lexical systems of the *Khutab* text and compare them with similar works to determine its linguistic variety. Additionally, the study seeks to approximate the region of the manuscript's composition and introduce the Farāroodi (Transoxianan) variety, highlighting its distinctive linguistic characteristics.

Discussion and Analysis

Throughout its history, Persian has displayed a diverse range of linguistic varieties across different geographical and temporal contexts. These varieties are marked by distinct phonological, structural, and lexical features resulting from historical transformations, sociocultural shifts, and prolonged contact with other languages. A systematic analysis of these linguistic layers not only deepens our understanding of the Persian language's internal evolution, but also facilitates comparative studies across related linguistic corpora.

In the phonological section of this study, several key features that signal dialectal distinctions were closely examined. These include the substitution of short vowels, the change of /id/ to /it/, and the presence of specific phonetic patterns such as the preservation of intervocalic /d/—a remnant of Middle Persian. Additionally, the presence of emphatic (geminated) consonants, the articulation of the non-standard phoneme /β/ (or /v/), and the occurrence of initial consonant clusters suggest a unique sound system associated with the Fararud (Transoxiana) region. Such elements contribute to reconstructing the phonological system of the manuscript and enable meaningful comparison with established Persian varieties.

The structural (morphosyntactic) analysis focused on three distinctive grammatical patterns. First, the use of the imperative and prohibitive prefix "a-" indicates a colloquial structure common in the Fararud region. Second, the interrogative particle "o" likely reflects influence from Persian translations and interpretations of the Qur'an that circulated in this geographical area. Third, the use of the third-person singular pronoun "u" for non-human entities may represent either an archaic remnant or a regional grammatical trait in the pronominal system. These structural features provide important evidence for identifying the grammatical signature of the manuscript's linguistic variety.

Lexically, the manuscript contains numerous region-specific items, including borrowed or inherited words from Sogdian and Middle Persian. The presence of such terms not only strengthens the connection between the text and the historical-cultural fabric of the Transoxiana region but also reflects the linguistic substratum that shaped the text's vocabulary. The identification and contextual analysis of these lexical elements provide insight into the manuscript's historical-linguistic roots and reinforce its classification within a specific dialectal variety.

Overall, the findings support the attribution of the *Khutab* manuscript to a Fararudi (Transoxianan) linguistic variety of Persian, compiled most likely in the Nasaf (Nakhshab) region during a period of strong regional linguistic identity.

Conclusion

The study of phonological, structural, and lexical correspondences and discrepancies across various domains of the Persian language from linguistic, cultural, and social perspectives is of great importance. Examining Persian language usage across various historical periods and geographical regions reveals phonological, morphological, and lexical similarities and differences that help identify the linguistic variety of each text. In the case of the book *Khutab*, the primary factor behind phonological variation is the geographical region of Transoxiana. The use of local dialects and accents from the Farārod region, along with the text's close connection

to its historical and social context, contributes to its distinctive phonological features. Structurally, Middle Persian (Pahlavi) grammatical constructions play a significant role in the text's syntactic framework, alongside the influential presence of Arabic grammar. Notably, the text also shows influence from Persian translation-commentaries produced within the Transoxiana region. Lexically, many common spoken words, especially loanwords from Sogdian and Pahlavi, are found in *Khutab*. Overall, a comparative phonological, structural, and lexical analysis indicates that the linguistic variety of *Khutab* is the Farārod (Transoxian) dialect, composed within the geographical domain of Nasaf (Nakhshab).

Keywords: Linguistic variety, Transoxiana, Phonetics, Structure Vocabulary, Khutab

References

- Akhvini Bukhari, Abu Bakr (1965). *Hedayeh al-Motallemin fi al-Tibb*. Edited by Jalal Matini. Mashhad: Mashhad University.
- Adib Soltani, Mir Shams al-Din (1975). *An Introduction to the Persian Script Style*. Tehran: Amir Kabir.
- Al-Razi, Shams al-Din Muhammad ibn Qais (2009). *Al-Mu'jam fi Ma'ayir Ash'ar al-Ajam*. Edited by Mohammad ibn Abdul Wahhab Qazvini. 1st ed. Tehran: Nashr Elm.
- Afshar, Iraj. (1981). "Two Unseen Books in China." *Ayandeh Magazine*, vol. 8, no. 1–2: 91–95.
- Afshar, Iraj (1982). Jang-e Chini or Safinat-e Ilani (Pusi). *Ayandeh Journal*, No. 9, pp. 479–492.
- Anonymous (n.d.). *Khutab*. Manuscript image "K", No. 86252. Original manuscript from the University of Pennsylvania Library.
- Asadi Tusi, Abu Mansur Ali ibn Ahmad (1840). *Lughat-e Furs*. Edited by Abbas Iqbal. Tehran: Majles Printing.
- Bahar, Mohammad-Taqi (1970). *Stylistics*. Vols. 1-3. 3rd ed. Tehran: Amir Kabir.
- Bukhari, Salah ibn Muhammad (1992). *Anis al-Talibin wa Addat al-Salikīn*. Edited and introduced by Khalil Ibrahim Sarioghli. Edited by Tofiq Subhani. Tehran: (no publisher).
- Cambridge Tafsir* (n.d.). Edited by Jalal Matini. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Croft, W. (2003). *Typology and universals* (2nd ed.). Cambridge University press.
- Crystal, David (1987). *The Cambridge Encyclopedia Of Language*. Cambridge University press. (Reprinted 1989).
- Dehkhoda, Ali Akbar (1994). *Loghatnameh*. Tehran: University of Tehran.
- Everett, David L. (2017). *How Language Began: The Story of Humanity's Greatest Invention*. Profile Books. (Reprinted 2018).
- Farahvashi, Bahram (1973). *Pahlavi Dictionary*. 2nd ed. Tehran: University of Tehran Press.
- Fotuhi, Mahmoud (2013). *Stylistics: Theories, Approaches, and Methods* (2nd ed.). Tehran: Sokhan.
- Ghandi, Saeedeh (2016). Research Methods in Linguistics. *Zaban va Zaban Shenasi [Language and Linguistics]*, 12(23), 175–185.
- Gharib, Badralzaman (1995). *Sogdian Dictionary*. Tehran: Farhangān.
- Haji Seyyed Aghaei, Akram al-Sadat (2009). Linguistic Features of the Translation of Tabari's Tafsir, Chester Beatty Manuscript. *Ma'arif Journal*, Issue 69: pp. 3–33.
- Haqshenas, Ali Mohammad (2003). *Persian Language and Literature at the Crossroads of Tradition and Modernity*. Tehran: Agah.
- Kamaei-Fard, Saeideh. (2009). "The Application of Typology in the Authenticity of Manuscripts." *Journal of Persian Language and Literature*, Allameh University, no. 40: 101–115.
- Lazard, Gilbert (2005). *The Formation of the Persian Language*. Translated by Mahasti Bahraini. Tehran: Hermes.
- Lisan al-Tanzil (n.d.). Edited by Mehdi Mohaqqueq. Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Mackenzie, Daniel (2004). *Concise Pahlavi Dictionary*. Translated by Mahshid Mirfakhraei. Tehran: Asatir.
- Mayel Heravi, Najib (1950). *History of Manuscript Copying and Critical Editing of Manuscripts*. Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.

- Nakhjavani, Muhammad ibn Hindushah (775 AH / approx. 1373 AD). *Sahhah al-Furs*. Edited by Abdolali Taati. 2nd ed. Tehran: Translation and Publishing House.
- Narshakhi, Abu Bakr Muhammad ibn Jafar (1972). *History of Bukhara*. Translator: Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad ibn Nasr al-Qabawi. Summary by Muhammad ibn Zafar ibn Omar. Edited and annotated by Modarres Razavi. 1st ed. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Natel Khanlari, Parviz (1986). *History of the Persian Language* (Vols. 1–3). Tehran: Nashr-e No.
- Nasafi, Abu Hafs Najm al-Din Umar ibn Muhammad (1983). *Tafsir Nasafi*. Edited by Azizollah Jouini. 2 vols. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Qalansi Nasafi, Abdullah ibn Muhammad (2006). *Ershad fi Ma'rifat va Wa'z va Akhlaq*. Edited and introduced by Aref Nooshahi. Tehran: Mirath-e Maktub.
- Yu Wang, Xi (2019). Introduction and Review of the Book Sharh Khatb al-Arba'in, a Religious and Mystical Text from Early 9th Century AH China. Master's Thesis, University of Tehran.
- Rashid, Hadi (2005). Considerations in Persian Dialectology. *Literary Monthly*, Issues 4-6: pp. 33–47.
- Ravaqi, Ali (1972). A Critique of the Translation of Tabari's Tafsir. *Simorgh*, Issue 1: pp. 6–61.
- Ravaqi, Ali (1973). *Pars Museum Quran Translation*. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Ravaqi, Ali (1984). The Oldest Persian Quran Translation. *Keyhan Farhangi*, Issue 1: pp. 15–18.
- Ravaqi, Ali (1985). *Ghods Quran*. Edited by Dr. Ali Ravaqi. Tehran: Shahid Mohammad Ravaqi Cultural Institute.
- Ravaqi, Ali (2002). *Annotation of Persian Dictionaries*. Tehran: Hermes.
- Ravaqi, Ali (2006). *Pure Quran Tafsir*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Ravaqi, Ali (2007a). Dialectology (Stylistics) of Classical and Contemporary Persian Literature. *Academy Report*, Issue 5: pp. 80–87.
- Ravaqi, Ali (2007b). Dialectology (Stylistics) of Persian Literary Texts. *Academy Report*, Issue 5: pp. 80–87.
- Ravaqi, Ali (2007c). *Persian Translation of the Holy Quran*. Tehran: Association of Cultural Works and National Heritage.
- Ravaqi, Ali (2011). Historical and Geographical Dialectology. *Roshd*, Issue 4: pp. 3–7.
- Ravaqi, Ali (2015). Dialectology of Persian Texts: Farroodi (Transoxian) Dialect with a Look at the Book Ershad. *Ayneh-ye Miras*, Issue 39: pp. 3–154.
- Robbins, R. H. (1991). *A Short History of Linguistics* (Ali Mohammad Haqshenas, Trans.). Tehran: Nashr Markaz.
- Roudaki Samarkandi, Abu Abdullah Jafar ibn Muhammad (1997). *Divan of Rudaki Samarkandi*. Edited by Saeed Nafisi and Y. Braginsky. Tehran: Negah.
- Sadeghi, Ali Ashraf (1971). Linguistic Features of Pure Quran Tafsir. *Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, Vol. 18, No. 3: pp. 61–65.
- Sadeghi, Ali Ashraf (1978). *The Formation of the Persian Language*. Tehran: Islamic Azad University.
- Sadeghi, Ali Ashraf (2001). *Historical Issues of Persian Language*. Tehran: Sokhan.
- Sadeghi, Ali Ashraf (2013). Gemination in Persian Language. *Special Issue of Academy Journal*, Nos. 5-6: pp. 3–43.
- Safavi, Kurosh (2001). *From Linguistics to Literature: Volume 1 – Poetry*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Art.
- Schmidt, Rüdiger (2006). *Guide to Iranian Languages*. Translated under supervision of Hassan Rezaei Baghbidi. Vol. 2. Tehran: Ghoghnoos.
- Tabrizi, Mohammad Hossein ibn Khalaf (1983). *Burhan Qati*. Edited by Dr. Mohammad Moein. Tehran: Amir Kabir.
- Vahid Dastgerdi, Mohammad (1928). Dal–Zal. *Armaghan Magazine*, Issues 5-6: pp. 272–281.

زبان‌شناسی و گویش‌های ایرانی

سال ۹، شماره ۲، پیاپی ۱۵ (پاییز و زمستان ۱۴۰۳) شماره صفحات: ۱۳۹ - ۱۵۷

گونه‌شناسی زبانی نسخه خطی «خُطَب»: مطالعه‌ای تطبیقی با تکیه بر متون همگون

حسین سبزی^۱، سید محمود سید صادقی^{۲*}، سید مجتبی حسینی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران

۳. استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران

چکیده

«گونه‌شناسی» شاخه‌ای نوظهور از دانش زبان‌شناسی است که به بررسی، مقایسه و طبقه‌بندی زبان‌ها بر اساس ویژگی‌های ساختاری مشترک آنها می‌پردازد. نظریه گونه‌شناسی بر این پیش‌انگاره بنیادین استوار است، که آیا می‌توان آثار نویسندگان و سرایندگان مناطق مختلف جغرافیایی ایران را با وجود اختلافات زبانی چشمگیر، از منظر سبک و سبک‌شناسی یکسان انگاشت و همگی را بی‌توجه به ناهمگونی‌های واژگانی و ساختاری و آوایی موجود در این متون، در قالب یک دوره تاریخی و سبک خاص مورد بررسی قرارداد؟ گونه‌شناسی با طرح این دو ویژگی، یعنی شناخت کاربردهای زبان فارسی در حوزه‌های مختلف جغرافیایی و دوره‌های زمانی معین، سنجه‌هایی را فراهم می‌آورد که به کمک آنها می‌توان گونه زبانی اصیل یک متن، مکان و زمان تقریبی تألیف آثار بی‌شناسنامه را شناسایی کرد. این پژوهش با رویکردی قیاسی - استقرایی انجام شده است و در آن تلاش می‌شود تا با شناسایی نظام‌های آوایی، ساختاری و واژگانی (گونه‌شناسی) متن و مقایسه این نظام‌ها با متون همگون، گونه زبانی کتاب و مکان تقریبی تألیف آن مشخص گردد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که روند گرایش گونه‌ها و گویش‌ها به سوی شکل‌گیری زبان فارسی معیار در تمامی مناطق فارسی‌زبان، به شکلی یکسان و همزمان روی نداده است. گونه زبانی کتاب، گونه فرارودی (ماوراءالنهری) است. کاربرد لهجه‌ها و گویش‌های محلی منطقه فرارود و پیوند عمیق متن با بافت تاریخی و اجتماعی دوره خود و تأثیرپذیری همزمان از زبان‌های سغدی و پهلوی در کنار ساختارهای زبان عربی، از عوامل اصلی تشخیص بارز زبانی آن به‌شمار می‌رود.

واژه‌های کلیدی:

گونه‌زبانی
آوا
ساختار
واژگان
خُطَب

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۳ اردیبهشت‌ماه ۱۴۰۴

پذیرش: ۲۸ اردیبهشت‌ماه ۱۴۰۴

* آدرس ایمیل نویسنده مسئول: ss1004468@iau.ir

۱. مقدمه

«گونه‌شناسی» به عنوان شاخه‌ای نوین در پیکره دانش زبان‌شناسی، به مطالعه نظام‌مند تحولات زبانی و تمایزات جغرافیایی و محلی زبان‌ها در چارچوب بازه‌های زمانی مشخص می‌پردازد. در این رویکرد، گونه به مثابه «کاربردی از زبان است که می‌تواند در یک حوزه جغرافیایی و در یک دوره زمانی به کار گرفته شود» (رواقی، ۱۳۸۶: الف: ۸۱). دانش گونه‌شناسی با رویکردی نوین، مبانی سنتی سبک‌شناسی مبتنی بر دوره‌های زمانی را به چالش می‌کشد و این دیدگاه را تبیین می‌نماید که «شناخت زبان هر نویسنده تنها محدود به زمان آن نویسنده نیست، بلکه حوزه و مکان نویسنده را باید پیش چشم داشت» (رواقی، ۱۳۶۳: ۱۷). بررسی اجمالی آثار نویسندگان و سرایندگان سده‌های نخستین زبان فارسی آشکار می‌سازد که زبان این متون از یک نواختی لازم برخوردار نیست و آمیخته با انواع گویش‌ها و صورت‌های لهجه‌ای است (صادقی، ۱۳۵۷: ۱۱۷). با این حال، در پژوهش‌های زبانی و سبکی دهه‌های گذشته، به علت و چرایی این ناهمگونی توجهی نشده‌است و اساساً بررسی‌های گونه‌ای در این تحقیقات جایگاهی نداشته‌است.

گستره پهناور ایران، حوزه‌های فرهنگی و زبانی گوناگون و متنوعی را در برمی‌گیرد؛ با این وجود، ناحیه فرارود یا ماوراءالنهر به عنوان یکی از مهم‌ترین این حوزه‌ها در شکل‌گیری بسیاری از جنبه‌های تمدنی و زبانی ایران، جایگاهی ویژه دارد. این کانون، به عنوان خاستگاه و بستر تکوین زبان فارسی شناخته می‌شود؛ چنانکه شواهد نشان می‌دهد، خاستگاه زبان ادبی در ابتدا به گونه‌های زبانی متداول در منطقه ماوراءالنهر بازمی‌گردد (اشمیت، ۱۳۸۵: ج ۲: ۴۷۳). گونه زبانی رایج در ماوراءالنهر، که از آن با عنوان فارسی فرارودی یا ماوراءالنهری یاد می‌شود، یکی از مهم‌ترین و متمایزترین شاخه‌های زبان فارسی است، زیرا فارسی فرارودی، آمیزه‌ای از زبان سغدی، زبان دری به عنوان امتداد پهلوی ساسانی و زبان و خط عربی است. (رواقی، ۱۳۸۶: ب: ۸۴). پژوهش درباره علل و چگونگی شکل‌گیری ناهمسانی‌های زبانی در متون تألیفی متعلق به مناطق مختلف جغرافیایی ایران، از دهه‌های پنجاه و شصت خورشیدی به طور نظام‌مند توسط استاد علی رواقی آغاز شد. این رویکرد زبان‌شناختی، که بر بررسی ساختار زبانی متون فارسی تمرکز دارد، در ابتدا با تصحیح و تحلیل آثاری چون قرآن پاک (۱۳۴۸) و نقد ترجمه تفسیر طبری (۱۳۵۱) نمود یافت (راشد، ۱۳۸۵: ۳۵) و بستری را برای ارائه نظریه «گونه‌شناسی» از سوی ایشان فراهم آورد. این نظریه بر این اصل استوار است که نوشته‌های نویسندگان و سرایندگان حوزه‌های جغرافیایی گوناگون ایران، از منظر زبانی دارای اختلافات چشمگیری هستند. از این رو، پذیرفتنی نیست که آثار مکتوب متنوع در گستره وسیع زبان فارسی را از دیدگاه سبک و سبک‌شناسی یکسان بدانیم و تمامی آنها را، بدون توجه به ناهمگونی‌های آوایی، ساختاری و واژگانی موجود در این متون، صرفاً در چارچوب دوره‌های تاریخی و سبک‌های معین مورد بررسی قرار دهیم (رواقی، ۱۳۹۴: ۳۸). بر این اساس، هر متن ادبی به حوزه جغرافیایی و دوره زمانی معینی تعلق دارد و به آسانی نمی‌توان، اجزای گفتار یا نوشتار متعلق به یک دسته اجتماعی یا محلی را در ساختار زبانی گروهی دیگر جای داد، زیرا این عمل با دگرگونی‌های سبکی و گویشی همراه خواهد بود. (راشد، ۱۳۸۵: ۳۷). «گونه‌شناسی» با طرح این دو ویژگی، یعنی شناخت کاربردهای زبان فارسی در حوزه‌های جغرافیایی معین و دوره‌های مختلف، سنجه‌هایی را در اختیار ما قرار می‌دهد که به واسطه آنها بتوان گونه زبانی اصیل متن، مکان و زمان تقریبی تألیف هر اثر را شناسایی نمود.

۱-۱. معرفی نسخه «خُطَب»^۱

کتاب «خُطَب» مجموعه‌ای در حکمت و اخلاق، با نثری پخته و استوار است. در این کتاب، مؤلف به شیوه عرفا و متصوفه به شرح و تفسیر چهل خطب ابن ادهان به زبان فارسی پرداخته‌است. بررسی‌های متن‌شناختی این کتاب نشان می‌دهد که هیچ‌گونه اشاره‌ای صریح به نام مؤلف، تاریخ دقیق نگارش و مکان تألیف در ساختار درونی اثر وجود ندارد. معرفی‌های صورت گرفته توسط فهرست‌نگاران نسخ خطی از این اثر و داده‌های ارائه شده در خصوص عنوان کتاب، نام شارح فارسی، تاریخ تقریبی کتابت و اصل احادیث آن، تماماً نادرست و مربوط به کتاب دیگری به نام «أربعین الفقراء»^۲ است (افشار، ۱۳۶۰: ۹۳). بر اساس یافته‌های موجود، تاکنون از این اثر چندین نسخه شناسایی شده‌است که تمامی آنها در مراکز فرهنگی و کتابخانه‌های چین نگهداری می‌شوند یا از چین به دیگر نقاط جهان راه یافته‌است (یووانگ، ۱۳۹۸: ۱۶). از این کتاب سه نسخه در اختیار نگارنده است که دو نسخه آن متعلق به کتابخانه دانشکده خاورشناسی پکن می‌باشد. نسخه سوم، نسخه شماره ۸۶۲۵۲ کتابخانه دانشگاه پنسیلوانیا می‌باشد که کامل‌تر از دو نسخه دیگر است. این نسخه دارای ۳۴۸ صفحه است، هر صفحه ۱۴ خط دارد؛ بر روی کاغذ نخودی رنگ کتابت شده‌است، مشخصه شروع آیات قرآنی، ابیات و مصراع‌ها با مرکب شنگرف کتابت شده‌است و از نظر نسخه‌شناسی توصیفی (جلد، کاغذ، خط)، این نسخه نیز دارای ویژگی‌های نسخ خطی چینی است. (افشار، ۱۳۶۱: ۴۸۰-۴۸۴). تمامی ارجاعات در این پژوهش، بر اساس نسخه پنسیلوانیا می‌باشد و درون علامت‌های [] نمایش داده شده‌اند. در ارجاعات درون‌متنی، «ر» نشان‌دهنده ارجاع روی صفحه و «پ» نشان‌دهنده ارجاع به پشت صفحه است.

۱-۲. اهمیت و ضرورت پژوهش

پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه گونه‌شناسی متون فارسی، نقش بسزایی در تبیین ساز و کار شکل‌گیری و تحولات تاریخی زبان فارسی ایفا می‌کنند. این مطالعات، سهم و جایگاه گونه‌های زبانی و لهجه‌های محلی را در تفاوت‌ها و ویژگی‌های اختصاصی هر دوره سبکی آشکار ساخته و بستری مناسب برای پژوهش‌های بنیادین پیرامون گونه‌های جغرافیایی حوزه‌های زبانی مختلف و سایر متون فراهم می‌آورند (رواقی، ۱۳۶۴: مقدمه؛ شانزده و هفده).

۱-۳. هدف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش، شناسایی نظام‌های آوایی، ساختاری و واژگانی متن و مقایسه ویژگی‌های به‌دست‌آمده با متون همگون به منظور تعیین گونه زبانی نسخه مورد نظر است. افزون بر این، پژوهش حاضر در پی شناسایی تقریبی مکان تألیف نسخ خطی بی‌شناسنامه خطب و معرفی گونه زبانی فرارودی (ماوراءالنهری)، همراه با تبیین ویژگی‌های زبانی اختصاصی آن می‌باشد.

^۱ Khutab^۲ Arba'in al-Fuqara

۱-۴. پرسش‌های پژوهش

- ۱- کدام عامل بیشترین نقش را در ایجادِ نظام‌های خاصِ آوایی، ساختاری و انتخاب‌های واژگانی در نسخه «خُطَب»^۱ داشته‌است؟
- ۲- نسخه خطی «خُطَب» بر اساس تحلیل نظام‌های آوایی، ساختاری و واژگانی، به کدام یک از گونه‌های شناخته‌شده زبان فارسی تعلق دارد؟
- ۳- مکان تألیف یا کتابت نسخه «خُطَب» بر اساس شاخصه‌های گونه‌شناختی آن کدام است؟

۲. پیشینه پژوهش

با وجود آنکه بررسی و شناخت همگونی‌ها و ناهمگونی‌های آوایی و ساختاری (صرفی- نحوی) و واژگانی میان حوزه‌های جغرافیایی گوناگون زبان فارسی از جهات مختلف زبانی، فرهنگی و اجتماعی بسیار ضروری و لازم است، تاکنون پژوهشی درخور که بتواند به بررسی همگونی‌ها و ناهمگونی‌های زبانی گونه‌های مهم زبان فارسی در حوزه‌های مختلف زبان فارسی و دوره‌های معین بپردازد و راه را برای دریافت و خوانش درست کاربردهای آوایی، ساختاری و واژگانی هموار کند، صورت نگرفته‌است. به طور کلی، پژوهشگرانی چون صفوی (۱۳۸۰)، حق‌شناس (۱۳۸۲) و فتوحی (۱۳۹۲) که از منظر زبان‌شناسی به تحلیل و بررسی متون فارسی پرداخته‌اند، تمرکز اصلی خود را بر ساختارهای زبانی و ویژگی‌های نحوی و معنایی این متون معطوف داشته‌اند. با این حال، در آثار آنان توجه چندانی به تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود میان گونه‌های مختلف زبان فارسی — از جمله تفاوت‌های منطقه‌ای، سبکی یا گفتمانی — مشاهده نمی‌شود، در حالی که این گونه‌گونی‌ها می‌توانند نقش مهمی در تحلیل دقیق‌تر متون ایفا کنند. بنیانگذار نظریه گونه‌شناسی در ایران دکتر علی رواقی است که برای نخستین بار، نظریه «گونه‌شناسی» را مطرح نمودند و با نگرشی انتقادی به شیوه‌های مرسوم تصحیح و پژوهش در متون کهن راه تازه‌ای را فراروی پژوهشگران گشودند ایشان، پس از سالیان متمادی تحقیق و پژوهش در گستره تاریخ زبان فارسی و ویرایش متون کهن، به‌ویژه برگردان‌های فارسی قرآن کریم، با دستیابی به دانش گونه زبانی، راهکارهای کارآمدی در جهت شناخت دقیق حوزه‌های جغرافیایی هر اثر، با در نظر گرفتن گویش و گونه زبانی آن منطقه، ارائه نمودند (کمائی فرد، ۱۳۸۸: ۱۰۲). از نظر رواقی (۱۳۹۴)، این امر قابل پذیرش نیست که آثار مکتوب متنوع در گستره وسیع زبان فارسی را، بدون در نظر گرفتن ناهمگونی‌های زبانی، واژگانی و آوایی موجود در آنها، در قالب سبک‌های از پیش تعیین‌شده دسته‌بندی نماییم. ایشان در مقالات و مقدمه‌های متونی که مورد ویرایش قرار داده‌اند، بارها به این مهم اشاره کرده‌اند (رواقی، ۱۳۹۴). برای نمونه، رواقی (۱۳۹۴) با استخراج واژگان فرارودی متن کتاب ارشاد و مقایسه آن واژگان با متون همگون، به بحث و بررسی پیرامون گونه زبانی کتاب ارشاد پرداخته‌اند. پژوهش‌های دیگر دکتر رواقی، نظیر ترجمه قرآن موزه پارس (۱۳۵۵)، نقدی بر ترجمه تفسیر طبری (۱۳۵۱)، قرآن قدس (۱۳۶۴)، و ترجمه فارسی از قرآن مجید (۱۳۸۶)، نیز بر مبنای نظریه گونه‌شناسی و شناخت حوزه‌ای واژگان فارسی صورت پذیرفته است.

¹ The Manuscript of "Khotab"

۳. چارچوب نظری پژوهش

گونه‌شناسی، به عنوان شاخه‌ای از دانش زبان‌شناسی که به مطالعه و طبقه‌بندی زبان‌ها بر اساس ویژگی‌های ساختاری آنها می‌پردازد، به شیوه‌ای بنیادین بر بستر پژوهش‌های زبان‌شناختی سده‌های هجدهم و نوزدهم در اروپا استوار گردیده‌است (راشد، ۱۳۸۵: ۳۶). در این دوره (قرن نوزدهم)، که شاهد ظهور رویکردهای تاریخی-تطبیقی در مطالعه زبان‌ها بودیم، محققانی چون فرانتس بوپ^۱ (۱۸۱۶)، یاکوب گریم^۲ (۱۸۱۹) و آگوست شلایخر^۳ (۱۸۵۰) با بررسی روابط خویشاوندی میان زبان‌های هندواروپایی و کشف الگوهای منظم تغییرات زبانی، زمینه‌های لازم برای نگرش ساختارمند تفاوت‌ها و شباهت‌های زبانی را فراهم آوردند. این تلاش‌ها در جهت درک تنوع زبانی و یافتن اصول عام حاکم بر ساختار زبان‌ها، به تدریج به شکل‌گیری رویکردهای گونه‌شناختی انجامید که در پی یافتن الگوهای فرازبانی و محدودیت‌های موجود در تنوع زبانی بودند (کریستال^۴، ۱۹۸۷: ۲۹۳). بررسی تطورات آوایی، ساختاری و واژگانی زبان‌ها در طول دوره‌های مختلف تاریخی، همواره پریشی بنیادین را برای زبان‌شناسان تاریخی مطرح ساخته‌است: نیروهای مولد تحول زبانی چگونه عمل می‌کنند و چه عواملی مسیر این دگرگونی‌ها را تعیین می‌نمایند؟ واضح است که پاسخگویی به این پرسش اساسی، با تکیه صرف بر دیدگاه‌های سنتی زبان‌شناسی که عمدتاً بر تحلیل ساختار انتزاعی دستور زبان متمرکز بوده‌اند، امکان‌پذیر نخواهد بود. نگرش محدود به دستور زبان، صرفاً قادر به شناسایی و دسته‌بندی سازوکارهای درون‌زبانی دگرگونی‌ها در سطوح آوایی، واژگانی و نظایر آن بوده‌است و از تبیین عوامل برون‌زبانی و اجتماعی-تاریخی مؤثر بر این تحولات عاجز مانده‌است (راشد، ۱۳۸۵: ۳۷). ظهور و گسترش پژوهش‌های نو دستورنویسان در قرن نوزدهم میلادی، نقطه عطفی در تلاش برای پاسخگویی به این پرسش اساسی به‌شمار می‌رود. این رویکرد نوین، با تأکید ویژه بر مطالعه زبان و گونه‌های متنوع آن، به ویژه گویش‌های مختلف یک زبان، جایگاه برجسته‌ای را برای این تنوعات زبانی در پژوهش‌های زبان‌شناختی قائل شد (روبینز^۵، ۱۳۷۰: ۳۹۸-۳۹۹). در گزارشی که از هرمان اُستهوف^۶ و کارل بروگمان^۷ (۱۸۷۸) دو تن از پیشگامان و نظریه‌پردازان اصلی این مکتب منتشر شده‌است، اصول محوری این دیدگاه چنین تبیین شده‌است:

«تمامی دگرگونی‌های آوایی، به مثابه فرایندهایی قاعده‌مند و خودکار، بر اساس قوانینی رخ می‌دهند که در قلمرو هر گویش منفرد، هیچ‌گونه استثنایی را نمی‌پذیرند؛ از این رو، هر آوای معین در هر بافت آوایی مشخص، همواره در امتداد مسیری معین تحول می‌یابد. با این وجود، این واقعیت نیز وجود دارد که در کنار این تحولات آوایی، ابداع و آفرینش واژگان نو نیز از طریق قیاس با واژگان موجود در همان حوزه زبانی صورت می‌گیرد؛ علاوه بر آن، بازسازی‌های واژگانی و دستوری نیز به عنوان واقعیت‌هایی زبانی، به طور پیوسته در زبان رخ می‌دهند.» (روبینز، ۱۳۷۰: ۳۹۱).

^۱ F. Boop

^۲ J. Grimm

^۳ A. Schleicher

^۴ D. Crystal

^۵ R. H. Robins

^۶ H. Osthoff

^۷ K. Brugmann

مطالعات تکمیلی نشان داد که چگونه مفاهیم فضا، زمان و کنش هم می‌توانند الگوهای دستوری و واژگانی متفاوتی را در زبان‌های گوناگون ایجاد کنند. این تحقیقات آشکار ساخت که میان ساختارهای زبانی و ساختار شناختی انسان رابطه‌ای تنگاتنگ برقرار است و برخی از الگوهای زبانی به دلیل سهولت پردازش یا انطباق با شیوه‌های تفکر انسانی، شیوع بیشتری دارند (کرافت^۱، ۲۰۰۳: ۱۵۸). در دهه‌های اخیر، مطالعات گونه‌شناسی به سمت تجزیه و تحلیل دقیق‌تر و فراتر از ساختارهای زبانی حرکت کرده‌اند و پژوهش‌های نوین به بررسی تأثیرات محیط‌های اجتماعی، تاریخی و جغرافیایی بر تحول زبان‌ها پرداخته‌اند (اورت^۲، ۲۰۱۷: ۲۶۹). در چارچوب نظری پژوهش حاضر این فرضیه مطرح می‌گردد که زبان فارسی در امتداد زمان و در پهنه‌های جغرافیایی گوناگون، واجد گونه‌های زبانی متمایزی بوده‌است. این گونه‌ها، تمایزاتی را در نظام آوایی ساختاری، و واژگانی به نمایش می‌گذارند که این تمایزات، ناشی از عوامل متعددی نظیر تحولات تاریخی، اجتماعی، فرهنگی، و همچنین تأثیرپذیری از زبان‌های دیگر می‌باشد. بر این اساس، چارچوب نظری این پژوهش بر این مبنا استوار است که جهت شناخت دقیق‌تر متون کهن فارسی، ضروری است تا در کنار بررسی‌های صرفاً تاریخی یا سبکی، به گونه‌ی زبانی آنها نیز توجه گردد. به بیان دیگر، از طریق تحلیل ویژگی‌های زبانی یک متن و مقایسه آن با ویژگی‌های زبانی گونه‌های مختلف فارسی، می‌توان به داده‌های ارزشمندی پیرامون زبان، زمان و مکان اثر دست‌یافت.

۳-۱. روش پژوهش

پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی قیاسی-استقرایی، به بررسی و تبیین نظام‌های آوایی، ساختاری و واژگانی نسخه خطی «خُطَب» می‌پردازد. در این راستا، ابتدا ویژگی‌های آوایی، ساختاری و واژگانی دارای شاخصه گویش‌شناختی از متن نسخه استخراج می‌گردند؛ سپس، ویژگی‌های به‌دست آمده با دیگر متون همگون در همان حوزه به صورت مقایسه‌ای بررسی می‌شوند. در نهایت، یافته‌های حاصل از این بررسی مقایسه‌ای، مبنای داوری در خصوص ویژگی‌های گونه‌شناختی متن قرار می‌گیرند.

۴. تحلیل داده‌ها

در حوزه تحقیقات زبان‌شناسی، اصطلاح «داده» اغلب در مطالعات کمی و کیفی با معنایی مشخص و محدود و گاه ترکیبی از این دو به کار می‌رود (انگوری^۳، ۲۰۱۰ نقل شده در قندی: ۱۳۹۵: ۱۷۷). با این حال، در چارچوب پژوهش حاضر، مفهوم «داده» به مجموعه‌ای از ویژگی‌های زبانی اطلاق می‌گردد که به شیوه‌ای نظام‌مند و هدفمند از متن نسخه خطی مورد بررسی استخراج شده‌اند. این ویژگی‌های زبانی، که در سطوح بنیادین آوایی، ساختاری، و واژگانی قابل بررسی و تحلیل نظام‌مند هستند، مبنایی استوار برای انجام مطالعات تطبیقی با پیکره‌های زبانی دیگر متن‌های همگون فراهم می‌آورند.

¹ W. Croft

² D. Everett

³ J. Angouri

۴-۱. آواشناسی متن

تغییرات نظام‌مند در سطح آوایی، بارزترین تفاوت‌ها را در سطح فیزیکی و مادی زبان نشان می‌دهند، این تغییرات به مثابه یکی از نیروهای محرک اصلی در تمایز و تکوین گونه‌های زبانی در پهنه جغرافیایی ایران هستند. تغییرات آوایی نه تنها منجر به شکل‌گیری الگوهای تلفظی متمایز در مناطق گوناگون شده، بلکه در سطوح دیگر نظام زبانی، از جمله نظام معنایی و ساختار نحوی نیز، تأثیرات غیرمستقیم و زنجیره‌ای بر جای گذاشته‌است (فتوحی، ۱۳۹۲: ۲۴۳-۲۴۴). بررسی دقیق این تحولات آوایی و ردیابی تطابق آنها با تغییرات در سایر سطوح زبانی، می‌تواند درک عمیق‌تری از فرآیندهای پیچیده تحول زبان و شکل‌گیری تنوع زبانی در ایران فراهم آورد. آگاهی ما از تغییرات آوایی در مناطق مختلف جغرافیایی ایران بسیار محدود است؛ چون در خط فارسی دوره اسلامی، اغلب مصوت‌های کوتاه و نیز نشانه تشدید نوشته نمی‌شوند و همچنین برای برخی از مصوت‌های خاص زبان فارسی علامت مستقلی در نظام نوشتاری فارسی در نظر گرفته نشده‌است (متینی، ۱۳۵۰: ۲۵۶). با این حال، با اتکا به داده‌های موجود از زبان فارسی میانه، و از طریق انجام مطالعات تطبیقی نظام‌مند این ویژگی‌ها با متون همگون و هم‌زمان، می‌توان تا حدودی وضعیت نظام همخوان‌ها و واکه‌ها در مراحل اولیه تحول زبان فارسی را تبیین نمود (صادقی، ۱۳۵۷: ۱۱۸). در ادامه، مهم‌ترین ویژگی‌های نظام آوایی نسخه «خُطَب» که دارای برجستگی‌های گونه‌ای هستند، مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۴-۱-۱. دگرگونی‌های آوایی

یکی از جنبه‌های حائز اهمیت در تحلیل آوایی متون، پدیده دگرگونی‌های آوایی است که به تحولات نظام‌مند در تولید، ادراک، و ساختار اصوات زبان در طول زمان یا در بسترهای زبانی مختلف اشاره دارد. در زبان‌شناسی، تغییرات و دگرگونی‌های آوایی نظیر ابدال، ادغام، حذف یا افزایش آوا در کلمه و نیز کوتاه یا بلند کردن مصوت‌ها، تحت عنوان «تبدیلات آوایی» یا «دگرگونی‌های آوایی» شناخته می‌شوند (مایل‌هروی، ۱۳۲۹: ۳۰۴). دگرگونی‌های آوایی در زبان فارسی، غالباً نمایانگر تمایزات آوایی موجود در میان گونه‌های مختلف این زبان هستند. این ناهمگونی‌های آوایی، نشانه کاربردهای ویژه هریک از گونه‌های زبان فارسی است نه آنکه صرفاً نتیجه «ابدال» آواهای مختلف در متن‌های گوناگون فارسی باشد (رواقی، ۱۳۶۴: ج ۱: مقدمه، شست و سه). مهم‌ترین تبدیلات آوایی در نسخه عبارتند از:

۴-۱-۱-۱. دگرگونی واکه‌های کوتاه

در نسخه خطی «خُطَب»، دگرگونی‌های واکه‌های کوتاه از بسامد وقوع قابل توجهی برخوردار است. این تغییرات، می‌توانند نشان‌دهنده گرایش‌های زبانی خاص در این دوره یا در این منطقه جغرافیایی باشند. برای نمونه:

(۱) تبدیل /a/ به /o/: یکی از دگرگونی‌های واکه‌ای قابل توجه در نسخه خطی «خُطَب»، تبدیل واکه کوتاه /a/ به /o/ است. این تغییر، که در واژگانی نظیر «جُوانان» [۵۳-پ] و «تُوان» [۸۳-ر] مشاهده می‌شود، پدیده‌ای آشنا در برخی از گویش‌های ایرانی نیز به شمار می‌رود.

(۲) تبدیل /e/ به /a/: دگرگونی واکه کوتاه /e/ به /a/، که نمونه‌های آن در واژگان «نَزار» [۳۰-ر]؛ «گَرانجان» [۱۰۵-پ]. در نسخه خطی «خُطَب» دیده می‌شود.

۳) تبدیل /e/ به /o/؛ دگرگونی واکه کوتاه /e/ به /o/، در واژگانی نظیر «نُفرت» [۵۰-پ]؛ «طُفل» [۱۰۷-پ] در نسخه خطی «خُطَب» مشاهده می‌شود و در مقایسه با سایر تحولات واکه‌ای این متن، بسامد کمتری دارد. این تغییر می‌تواند بازتاب‌دهنده یک گونه زبانی رایج در یک منطقه جغرافیایی خاص در آن دوره باشد.

۴) تبدیل /a/ به /e/؛ یکی دیگر از انواع دگرگونی‌های واکه‌ای در کتاب «خُطَب»، تبدیل واکه /a/ به /e/ است. این تغییر آوایی در برخی واژگان زبان فارسی مانند «خِلوت» [۵۱-ر]، «مِرهم» [۷۵-پ] دیده می‌شود.

این دگرگونی‌ها، الگوهای جالب توجهی از تحولات واکه‌ای را نشان می‌دهند که نیازمند بررسی دقیق در چارچوب تحولات تاریخی زبان فارسی و مقایسه با سایر متون هم‌عصر و گویش‌های موجود است. دگرگونی‌های واکه‌های کوتاه در واژگان نسخه خطی «خُطَب» و تمایز آنها با تلفظ فارسی معیار امروزی - چنانکه در ادامه خواهد آمد - عمدتاً می‌تواند ناشی از تأثیرات زبان فارسی میانه (پهلوی) بر تحول زبان فارسی دری باشد [مثال: ۴-۲، ۴-۱، ۴-۳، ۴-۵]. اساساً دستگاه واکه‌ای زبان فارسی، بر مبنای نظام واکه‌ای زبان فارسی میانه بنا شده‌است، زیرا زبان فارسی در اصل دنباله زبان پهلوی است و نظام مصوت‌های آن نیز، به تبع این پیوستگی تاریخی، می‌بایست ادامه‌ای از نظام مصوت‌های زبان پهلوی تلقی شود. (صادقی، ۱۳۵۷: ۱۳۰). شواهد نشان می‌دهند که بسیاری از این گونه‌های تلفظی ریشه در زبان پهلوی دارند و تلفظ آنها با صورت پهلوی اصیلشان همخوانی دارد؛ برای نمونه، تلفظ واژه «جوانان» هم‌خوان با صورت پهلوی آن *juvān* (فره‌وشی، ۱۳۵۲: ۱۷۲) است. به همین ترتیب، تلفظ «نزار» نیز با صورت پهلوی *nazār* (فره‌وشی، ۱۳۵۲: ۵۲۰) مطابقت دارد. با این حال، در برخی دیگر از این دگرگونی‌های واکه‌های کوتاه می‌تواند، بازتابی از ویژگی‌های گویشی یا لهجه محلی کاتب یا مؤلف باشد. این امر نشان‌دهنده تنوعات زبانی موجود در دوره‌های تاریخی زبان فارسی است، همان‌گونه که امروزه نیز شاهد چنین تفاوت‌های گویشی در سراسر مناطق فارسی‌زبان هستیم.

دگرگونی‌های واکه‌های کوتاه، مشابه آنچه در نسخه خطی «خُطَب» مشاهده شد، در سایر متون متعلق به حوزه جغرافیایی ماوراءالنهر نیز به چشم می‌خورد (متینی، ۱۳۵۰: ۲۶۸ و رواقی، ۱۳۹۴: ۱۴۱).

۲-۱-۴. ابدال /ید/ [id] به /یت/ [it]

بارزترین دگرگونی آوایی در کتاب خُطَب، ابدال شناسه فعل دوم شخص جمع از صورت /id/ به /it/ است. این ویژگی، به عنوان یکی از اختصاصات زبانی قابل توجه این اثر در تمامی موارد کاربرد شناسه دوم شخص جمع افعال در سرتاسر متن دیده می‌شود. برای نمونه:

۱) «پیش از آنکه مشغول شویت و از دولت فراغت محروم گردیت» [۱۶-ر].

۲) «عمر اندک را برناگریز قسمت کنیت» [۱۱۹-پ].

۳) «دل شکستگان را به دست آریّت، تا به قرب و قبول پروردگار مشرف شویت» [۱۶-پ].

این کاربرد یکی از ویژگی‌های زبان گفتاری گونه فرارودی (ماوراءالنهری) است که در بسیاری از متن‌های این حوزه کاربردی گسترده دارد (رواقی، ۱۳۹۴: ۱۳۴-۱۳۵). نمونه کاربرد این ویژگی در در متون دیگر این حوزه:

۱) «پس بیاریت سوره‌ای از همچون قرآن چون می‌گویت سخن آدمیان است، یا از همچون محمدی چون می‌گویت» (تفسیر نسفی، سوره بقره، آیه ۲۳).

(۲) «اشارت فرمودند که زود او را ازین منزل بیرون آریت» (بخاری، ۱۳۷۱: ۱۰۴).

(۳) «گفت بر خدای توکل کنیت اگر گرویده‌ایت به وی» (قلانسی نسفی، ۱۳۸۵: ۷۲).

۲-۱-۴. تلفظ مشدد کلمات

در مورد «تشدید»^۱ و موارد کاربرد آن بین دستورنویسان نظرات مختلف و گاه متناقضی وجود دارد. ادیب سلطانی، عوامل کاربردشناسی^۲ را در به کارگیری تشدید مؤثر می‌داند؛ ایشان نخستین کسی است که تشدید را از دیدگاه آوایی و زبان-شناسی، مورد بررسی قرار داده و روابط اجتماعی را به عنوان یکی از مؤلفه‌های مؤثر در کاربرد تشدید تبیین نموده و فراوانی آن در زبان فارسی را با ویژگی‌های طبقاتی و اجتماعی مرتبط می‌سازد (ادیب سلطانی، ۱۳۵۴: ۴۵-۴۶). صادقی (۱۳۹۲: ۳۷) نیز تشدید را از دیدگاه آوایی مورد بررسی قرار می‌دهد، از نظر وی، تشدید در کلمات فارسی اصیل در بیشتر موارد ناشی از ادغام یا همگونی دو صامت متوالی است، اما در کل کلمات زبان ظهور آن تحت تأثیر بافت آوایی بوده‌است. در نسخه خطی «خُطَب»، برخی از کلمات فارسی که امروز «بدون تشدید» تلفظ می‌شوند، به صورت «مشدد» تلفظ و کتابت شده‌است. شواهد کاربرد آن در کتاب خُطَب بسیار است؛ و بیانگر آن است که در گونه محلی ماوراءالنهر بسیاری از کلمات فارسی را به صورت مشدد تلفظ می‌کرده‌اند، برای مثال:

(۱) «چون بامداد برخاستی با خود مگو که به شبانگاه برسم» [۹۶-ر].

(۲) «ازین آشیان پر وحشت بر نپرد» [۱۰۹-پ].

(۳) «هیچ لقمه در دهان نمی‌نهم الا که گمان برم که این لقمه از دهان به خلق رسد» [۹۶-پ].

این ویژگی در متون منثور فارسی قرن چهارم و پنجم که در ماوراءالنهر کتابت شده‌اند هم دیده می‌شود (لسان التنزیل، ۱۳۴۴، مقدمه: ۲۷). جلال متینی معتقدند که این کلمات را نباید از مقوله تخفیف مشدد و یا از ضرورت شعری بپنداریم؛ زیرا با شواهدی که در دست داریم، در برخی از لهجه‌های خراسان در روزگار قدیم مشدد تلفظ می‌شده‌است (متینی، ۱۳۵۰: ۲۵۷). اساساً کاربرد اصطلاح «تشدید مخفف» در تبیین این موارد با تردید مواجه است؛ چرا که شواهد موجود حاکی از آن است که تلفظ کهن این واژگان نیز به همین صورت بوده‌است. برای نمونه، واژه‌هایی نظیر «پُر» /pur/؛ «زَر» /zarr/؛ «پَر» /par/ در پهلوی با به همین صورت مشدد به کار رفته‌اند (مکنزی، ۱۳۸۳: ذیل واژگان بیان شده). علاوه بر این، این واقعیت که تلفظ‌های مشدد در نسخه مورد بررسی، فقط در واژگان فارسی مشاهده می‌شوند، می‌تواند به عنوان مؤیدی بر تلفظ مشدد این واژگان در ساختار آوایی زبان فارسی باشد. در نسخه خُطَب صامت «ر» بیشترین تشدید پذیری را داشته‌است. در زبان فارسی همخوان روان یا نرم^۳ «ر» که صوتی است لرزشی^۴ یا چندضربی^۵ یا تکریری^۶، از قابلیت تشدیدپذیری بالاتری برخوردار است (ادیب سلطانی، ۱۳۵۴: ۴۶ - ۴۷).

¹ Gemination

² pragmatic

³ liquid

⁴ Trill

⁵ Multiple articulation

⁶ Tap

۳-۱-۴. عدم تحول /d/ میان واکه‌ای فارسی میانه

واج /d/ میان واکه‌ای^۱ فارسی میانه که در بیشتر متون کهن فارسی معمولاً با نقطه‌ای در بالای آن و به صورت «ذ» نوشته می‌شده و آن نقطه نشان دهنده تلفظ میان‌دندانی آن بوده‌است (لازار، ۱۳۸۴: ۱۹۲) در متن خُطَب دچار تغییر آوایی نشده و صورت اصلی /d/ خود را حفظ کرده‌است و به «ذال» تبدیل نشده‌است. این پایداری واج /d/ در موقعیت میان واکه‌ای در متن «خُطَب» در حالی رخ می‌دهد که بررسی متون دیگر هم‌دوره و پس از آن نشان می‌دهد که گرایش غالب به سوی سایشی شدن این واج و تبدیل آن به «ذ» بوده‌است. برای نمونه کلمه «پذیرفتن» و «گذشتن» و تمام مشتقات آن‌ها در سرتاسر نسخه با «دال» (/d/) میان واکه‌ای فارسی میانه (نوشته شده، که مطابق با تلفظ /Padiriftan/ /widardan/ فارسی میانه می‌باشد (نک: مکنزی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۷ و ۱۵۷).

جدول ۱.

نمونه تلفظ /d/ میان واکه‌ای فارسی میانه در نسخه

فارسی میانه	نسخه خُطَب	فارسی نو
Widardan	گذشتن [۵۴-پ]	گذشتن
Wider	گذر [۶۶-پ]	گذر
Padird	پذیرد [۱۲-پ]	پذیرد
Padir	پذیر [۶۷-ر]	پذیر

از سویی دیگر قاعده ذال معجم (دستگردی، ۱۳۰۷: ۲۷۶) تنها در دو یا سه مورد در سرتاسر نسخه رعایت شده‌است: «آذینه» [۱۵-ر]؛ «فرماید» [۱۳-پ]. شمس قیس رازی در المعجم (۶۳۰ هـ)، که از نظر زمانی به دوره تألیف کتاب مورد بررسی ما نزدیک است، به عدم کاربرد «ذال معجمه» در گونه زبانی ماوراءالنهر اشاره می‌کند (الرازی، ۱۳۸۸: ۲۴۵). از سوی دیگر، اسدی طوسی در لغت فرس که در قرن پنجم تألیف شده‌است، بابی را به «ذال معجمه» اختصاص داده و با توجه به اینکه این فرهنگ دربرگیرنده لغات مناطق شرقی ایران و ماوراءالنهر بوده‌است. (اسدی طوسی، ۱۲۱۹: ۲)، تردیدی باقی نمی‌ماند که «ذال معجمه» در آغاز در این مناطق رواج داشته‌است و کاربرد آن از قرن ششم هجری به بعد، روندی کاهشی یافته و سرانجام منسوخ شده‌است.

۴-۱-۴. فاء اعجمی (ف / β)

مطالعات تاریخی زبان فارسی نشان می‌دهد که در دوره‌ای از تحول این زبان، صامتی با ویژگی‌های آوایی متمایز وجود داشته‌است که در متون کهن به صورت «ف» نشان داده می‌شده‌است. این حرف تلفظی بین «واو» و «ف» داشته‌است و در اصل صامتی است که به صورت «ف» نشان داده شده‌است (خانلری، ۱۳۴۵: ج ۲: ۴۶). این تلفظ یک سایشی دولبی آوایی (واک‌دار) است و ظهور آن مشروط به قرار گرفتن بعد از مصوت بوده‌است. به عبارت دیگر، «ف» گونه‌ای از حرف «ب» است که بعد از مصوت می‌آید (صادقی، ۱۳۵۰: ۴۴). این حرف بر اثر تحول زبانی و نا‌آشنایی کاتبان بی‌بهره از سواد از قرن هشتم به بعد به کلی از میان

^۱ Intervocalic

^۲ G. Lazard

رفت و به واج‌های دیگر تبدیل شد، به طوری که در نسخه‌های سده هشتم به ندرت با این حرف فارسی رویاروی می‌شویم (مایل هروی، ۱۳۲۹: ۱۴۷). مواردی از کاربرد این حرف در این کتاب دیده می‌شود، برای نمونه:

(۱) مرگ زمانی زمان ندهد تا [شکم] بازفراز کنم» [۹۶-پ].

(۲) آن سرفرازان بصیحه از پای درآمدند [۹۱-پ].

۴-۱-۵. خوشه صامت آغازین

شماری از واژگان در دوره فارسی میانه دارای ساختار هجایی با «خوشه صامت آغازین» بوده‌اند. این بدان معناست که این واژه‌ها با توالی دو صامت در ابتدای خود آغاز می‌شده‌اند. با این حال، در مسیر تحول زبان فارسی، این خوشه‌های صامتی آغازین دستخوش دگرگونی شده و غالباً از طریق درج یک مصوت در میان صامت‌های تشکیل‌دهنده خوشه، شکسته شده‌اند (صادقی، ۱۳۸۰: ۱۵). در متن مورد بررسی، شواهدی دال بر شکسته‌شدن خوشه‌های صامت آغازین به شیوه‌ای متفاوت از الگوی رایج در فارسی امروز مشاهده می‌شود. این ویژگی، علاوه بر متن حاضر، در تفسیر طبری و دیگر متون تالیف‌شده در حوزه ماوراءالنهر نیز به چشم می‌خورد. (حاجی سید آقایی، ۱۳۸۸: ۱۲-۱۳). این امر نشان‌دهنده تنوع الگوهای آوایی در مراحل گذار از فارسی میانه به فارسی نو و احتمالاً تأثیرپذیری از عوامل منطقه‌ای یا زمانی در شکل‌گیری این الگوها است.

جدول ۲.

الگوی شکست خوشه صامت آغازین در نسخه

تلفظ در نسخه	تلفظ در پهلوی	تلفظ امروزی
برادر [۶۸-پ]	brādar (مکنزی، ص ۱۹۶)	برادر
دراز [۸۴-ر]	drāz (مکنزی، ص ۲۴۰)	دراز
درخت [۲۵-ر]	draxt (مکنزی، ص ۲۴۰)	درخت
سپاس [۱۱۳-پ]	spās (مکنزی، ص ۲۵۸)	سپاس

۴-۲. ساختار شناسی

از نظر ویژگی‌های ساختاری (صرفی و نحوی)، مجموعه‌ای متنوع از ساختارهای مرسوم و روان زبان فارسی در قرن ششم و هفتم در نسخه «خُطَب»، دیده می‌شود. در یک ارزیابی کلی می‌توان گفت ساختار نحوی این اثر، از جهاتی، با ویژگی‌های نثر فارسی میانه (پهلوی) همسو است. این همسویی ممکن است نشان‌دهنده بقای الگوهای نحوی زبان فارسی میانه و نیز باقی‌مانده‌هایی از زبان‌های پیش از اسلام باشد. با این حال، تأثیرپذیری از زبان عربی — به‌ویژه از ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآنی — و همچنین تأثیر گونه‌های زبانی رایج محلی، نقش قابل توجهی در شکل‌گیری ساختاری این اثر و دیگر متون تألیفی این حوزه (ماوراءالنهر) داشته‌است (رواقی، ۱۳۶۴: مقدمه: هشت). بر روی هم می‌توان گفت به همان اندازه که ساخت‌های دستوری فارسی میانه (پهلوی) مانند کوتاهی جملات و خالی بودن از آرایش‌های لفظی و معنوی (بهار، ۱۳۴۹: ج ۱: ۵۴). در ساختار کتاب نقش داشته‌اند، باید گفت که دستور زبان عربی هم به همان اندازه تأثیرگذار بوده‌است. مهم‌ترین نظام‌های ساختاری نسخه «خُطَب» که دارای اهمیت گونه‌ای هستند، عبارتند از:

۱-۲-۴. «الف» امر و نهی

یکی از ویژگی‌های قابل توجه در ساختار فعل نسخه خطی «خُطَب»، بسامد بالای حرف «الف» در انتهای صورت‌های تصریفی فعل در سیاق‌های معین است. بررسی نسخه نشان می‌دهد که این «الف» در آخر افعال، به احتمال قوی، کارکردی گونه‌شناختی داشته و به عنوان یک شاخص برای بیان وجه امری و کنش خطابی در زبان گفتاری به کار می‌رفته‌است، برای مثال:

(۱) «هرکه خواهد که از غرامت و ملامت به قیامت سلامت ماند باید که حافظ زبان خویش باشد عَنان زبان کشیده دارد تا او را در مهالک نه اندازد» [۴۵-ر].

(۲) «و نیکو کنده عمل خود را و کوتاه دارد امل خود را [کار] امروز را به فردا حواله نکند که فردا اعتماد را نشاید. وقت را عزیز دارد» [۴۵-پ].

بررسی شواهد کاربردی این حرف در نسخه خطی «خُطَب» و دیگر متون ماوراءالنهر، الگوی قابل توجهی را آشکار می‌سازد. این ساختار، به طور عمده در نخستین متون زبان فارسی، به ویژه در برگردان‌های قرآنی فارسی که در حوزه ماوراءالنهر تألیف شده‌اند، مشاهده می‌شود. این توزیع جغرافیایی و زمانی، بیانگر ارتباط این ویژگی زبانی با نوعی گونه محاوره‌ای رایج در ماوراءالنهر را تایید می‌نماید. زیرا هدف اصلی از ترجمه و تفسیر قرآنی فارسی، انتقال مفاهیم و معانی متن اصلی به مخاطبان است. در دوره‌های نخستین ادب فارسی، دایره مخاطبان این آثار می‌توانست بسیار گسترده باشد. از این رو، استفاده از زبان محاوره یا همان گونه گفتاری می‌توانسته راهبردی مؤثر برای برقراری ارتباط و انتقال پیام الهی به شمار رود. نمونه‌های از کاربرد این «الف» در آخر فعل که از آن افاده معنی امر می‌شود در متون دیگر ماوراءالنهر هم دیده می‌شود، برای مثال:

(۱) «و گمان مبرندا کافران، که هست، زمان دادن ما مر ایشان را بهتری ایشان» (نسفی، ۱۳۶۲: سوره آل عمران: آیه ۱۷۸).

(۲) «تا بنگردا کدام طعام پاکیزه‌تر» (نسفی، ۱۳۶۲: سوره کهف: آیه ۱۹).

(۳) «لِیَدْعُ: بخواند؛ الدَّعاء و الدَّعوة: خواندن» (لسان التنزیل، ۱۳۴۴: ۱۳).

۲-۲-۴. «أ» استفهامی:

یکی از نشانه‌های کمیاب و از بین رفته استفهام در زبان فارسی است. به نظر می‌رسد که در دوره‌هایی از تاریخ زبان فارسی، استفاده از «أ» در نوشته‌ها رایج بوده‌است. «کاتبان آن را به سه شکل «أ، او، و» ضبط کرده‌اند و به احتمال قوی هر سه ضبط به مصوت کوتاه «O» یا واو مجهول «O» ادا می‌شده و تلفظ آن امروز به صورت «O» درست است. (متینی، ۱۳۵۱: ۱۵۲). «أ» همیشه در آغاز جمله قرار می‌گیرد و جملاتی که با «أ» شروع می‌شوند، معمولاً با لحنی خاص ادا می‌شوند که نشان‌دهنده تردید یا انتظار پاسخ تأییدآمیز است. در نسخه خطی خُطَب مواردی از کاربرد آن دیده می‌شود، برای مثال:

(۱) «امروز گوسفند من به خانه همسایه درآمد است و پاره علف همسایه خورده بی‌خبری من، «أ» مرا شاید که از پسک او آب طهارت گرم کنم» [۳۴-ر].

(۲) «أ» ندیدیت آنان را که در عین غفلت سَطَوْتُ حق تعالی ایشان را بگرفت» [۵۹-ر].

این ساختار، به ویژه در نخستین متون زبان فارسی و به طور بارز در برگردان‌های قرآنی فارسی تألیف شده در حوزه ماوراءالنهر مشاهده می‌شود. این امر ناشی از وسواس و دقت مؤلفان در برگرداندن ساختار نحوی زبان عربی - به عنوان زبان وحی

- به فارسی بوده است، تلاشی که می‌توان آن را نوعی پیروی آگاهانه از نحو زبان عربی در راستای حفظ دقت و بلاغت متن اصلی تلقی کرد. این ویژگی در متن‌های دیگر که در حوزه ماوراءالنهر تالیف شده‌اند هم وجود دارد، برای مثال:

(۱) «أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ أ» به پند من پند نمی‌گیریت، و در حال بتان نمی‌نگریت (نسفی، ۱۳۶۲: سوره الانعام: آیه ۸۰).

(۲) «وَأَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ» نرفتند در زمین (نسفی، ۱۳۶۲: سوره روم: آیه ۹).

(۳) «أَلَمْ يَجِدَكَ: أُنِيَا فِتْرَا» یعنی اُ ندانست (لسان التنزيل، ۱۳۴۴: ۱۵).

(۴) «أَفَلَا يَعْلَمُ: أ» پس نمی‌داند (لسان التنزيل، ۱۳۴۴: ۱۰).

در تفسیر کمبریج هم که در همین حوزه جغرافیایی نوشته شده‌است نیز مؤلف در تفسیر جمله‌های استفهامی قرآن مجید در آنها «همزه استفهام» و «هل» آمده‌است، از نشانه استفهام «آیا» استفاده نکرده‌است و از نشانه‌های «او» و «و» استفاده کرده‌است، برای مثال:

(۱) «هل لكم ما ملكت ایمانکم» او هیچ هست مر شما از آنکه ملک شماست و در دستهای شماست (تفسیر کمبریج، ۱۳۴۹: ج ۱: ۴۶۸).

(۲) «قال يا آدم هل ادلك» گفت ای آدم، و راه بری کنیم ترا، علی الشجرة الخلد (تفسیر کمبریج، ۱۳۴۹: ج ۱: ۷۸).

۳-۲-۴. کاربرد ضمیر «او» در غیر انسان

ملک الشعراى بهار در بررسی کاربرد ضمائر «او» و «آن»، بر این باور است که تصور رایج مبنی بر اختصاص ضمیر «او» به غیر ذی‌العقول نادرست است. به عقیده وی، «آن» کارکردی اشاره‌ای یا موصولی دارد و حتی گاهی به عنوان عامل اشاره وصفی به کار می‌رود؛ بنابراین، می‌تواند برای هر مرجعی، اعم از جاندار یا غیرجاندار، استفاده شود. در مقابل، ضمیر مفرد غایب، همواره «او» است و این کاربرد در مورد مرجع عاقل یا غیرعاقل، و ذی‌روح یا غیرذی‌روح تفاوتی نمی‌کند. (بهار، ۱۳۹۴: ۳۷۸). این دیدگاه بهار، با ریشه‌های تاریخی و تحول ضمائر در زبان فارسی نیز همخوانی دارد. خانلری به این نکته اشاره می‌کند که از جمله ضمائر اشاره در پارسی باستان، /ava/ بوده که در پارسی میانه به صورت /اوی/ و در فارسی دری به صورت «او، اوی، وی» به کار می‌رفته‌است. نکته حائز اهمیت این است که در آغاز شکل‌گیری فارسی دری، این ضمیر در مورد انسان، جانور، بی‌جان و حتی معانی، یکسان به کار می‌رفته‌است (خانلری، ۱۳۶۵: ج ۳: ۱۷۸-۱۸۲). در نسخه خطی «خُطَب» ضمائر در غیر ذی‌روح را بیشتر «او» بکار برده‌است، ولی گاهی نیز به شیوه مرسوم از «این» و «آن» استفاده کرده‌است، برای مثال:

(۱) «أُخبرنکم شما را به دو کار که مؤنّت آن دو کار سهلست و اجر و ثواب او عظیم» [۶۵-پ].

(۲) «دَار اقامت را دانست و به عمارت او پرداخت» [۷۰-ر].

این ویژگی در متن‌های دیگر که در حوزه ماوراءالنهر تالیف یا کتات شده‌است، نیز وجود دارد، برای مثال:

(۱) «يَتَجَرَّعُه: بتکلف و رنج فرو می‌خورد او را؛ التَّجَرُّع: بحيله فرو خوردن آب، یعنی جرعه جرعه خوردن و قیل خوردن چیزی مکروه» (لسان التنزيل، ۱۳۴۴: ۱۵۰).

(۲) «و این چندین بدان گفتم تا خوار نداری این بیماری را کی بسل باز گردد نگاه او را علاج نبود» (اخوینی بخاری، ۱۳۴۴: ۳۱۵).

۳-۴. ویژگی‌های واژگانی

گونه زبانی فرارودی، به عنوان امتداد طبیعی و تحول‌یافته زبان‌های ایرانی پیشین، مانند زبان‌های دوره باستان به ویژه زبان‌های ایرانی میانه شرقی (نظیر سغدی و بلخی)، می‌باشد. گستره وسیع جغرافیایی ماوراءالنهر، با مراکز دیرپای دانش و تمدن نظیر بخارا، سمرقند و فرغانه، نه تنها بستر بالندگی این گونه زبانی را فراهم نموده، بلکه تنوع اقلیمی و فرهنگی آن، موجب پیدایش طیفی از گویش‌های محلی در ساختار درونی آن شده‌است، زیرا در دل گونه‌های گوناگون زبان فارسی، گویش‌های مختلفی از این زبان جای دارند. (رواقی، ۱۳۹۰: ۴). از منظر تاریخی، پیش از نفوذ اسلام در این منطقه، زبان سغدی به عنوان زبان گفتاری بسیاری از مردم ماوراءالنهر به شمار می‌رفت. این وضعیت زبانی، عامل اصلی حضور چشمگیر و بسامد بالای واژگان با ریشه سغدی و پهلوی در نخستین آثار مکتوب زبان فارسی در این ناحیه بوده‌است. «شمار بسیاری از واژه‌های ماوراءالنهری (فرارودی) ریشه در زبان سغدی دارد و یا وام‌واژه‌هایی است که این زبان از دیگر زبان‌های ایرانی میانه شرقی گرفته است» (رواقی، ۱۳۹۴: ۵۱). نکته حائز اهمیت آن است که دامنه‌ی کاربرد واژگان خاص گونه‌ی فرارودی به طور معمول محدود به مناطق شمال شرقی ایران و شهرهای ماوراءالنهر بوده و این امر از شاخصه‌های بارز این گونه‌ی زبانی محسوب می‌شود و از این حیث متون تالیفی، این حوزه را با متون دیگر کاملاً متمایز می‌سازد (رواقی، ۱۳۸۳: ۷-۱۳۹). با وجود عدم پژوهش پیشین بر روی نسخه «خُطَب»، مطالعه‌ی تطبیقی حاضر بر روی کاربردهای واژگانی آن نشان می‌دهد که این کتاب از نظر نوع واژگان با منشأ فرارودی، تشابهات قابل ملاحظه‌ای با آثاری چون تفسیر نسفی و کتاب ارشاد در معرفت و وعظ و اخلاق دارد که هر دو در حوزه‌ی جغرافیایی NSF (نَخَشَب) تألیف شده‌اند. این یافته‌ها، جایگاه «خُطَب» را در میان متون فرارودی آشکار می‌سازد. برای نمونه، می‌توان به تعدادی از این واژگان اشاره نمود:

(۱) «کراشیده»

«بر کدویی صورت چهره برگشند و نقش چشم و ابرو و رخسار و زلف و عذار کنند و کراشیده صورتی آن چهره دروغین را بر روی نازیبا خود نهند» [۸۶-ر].

کراشیده /karāšide/ این واژه به معنی خراب آشفته و پریشان است (خلف تبریزی، ۱۳۶۲: ۷۱۶). درمتون دیگر این حوزه ماوراءالنهر هم آمده‌است: «گفتند این خواب‌هایی است شوریده و ما نیم داندۀ خواب‌های کراشیده» (نسفی، ۱۳۶۲: سوره یوسف: آیه ۱۴).

(۲) «آرزوانه»

«چون به نزدیک شیخ درآدمم گفت: حالتی چیست و به تو چه رسید؟ گفتم: یک کاسه آرزوانه و دویست تازیانه. گفت: نَجَوَتَ مَجَانًا. رایگان جسته و آسان خلاص یافته» [۸۷-ر].

آرزوانه /ārezuvāne/ به معنی آنچه آرزو کنند است. (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل آرزوانه). درمتون دیگر حوزه ماوراءالنهر هم آمده‌است: «گفته‌اند که بنده را کدخدایی از مولی عزوجل باید آموختن، چون بیشتر دهد بیستر به کار باید بردن و چون کمتر دهد کمتر و این حق آرزوانه آید» (نسفی، ۱۳۸۵: ۹۸).

(۳) «اخریان»

«دُنیا بازاری است وَ درُو اُخِرِیان از نیک و بد و آدمی خریدار و دیو و فریشته پای مرد، هُشدارتا به سرمایه عمر مَتاع معصیت نخری، که فردا زیان آن دَمّار از جان تو بردارد» [۱۲- پ].

اُخِرِیان /āxriyān/ اسباب و متاع و کالا را گویند (خلف تبریزی، ۱۳۶۲: ۲۴). درمتون دیگر حوزه ماوراءالنهر هم آمده‌است: «اگر کسی اُخِرِیانی خرد مثلاً به ده درم، چون پنج درم بدهد از وی محسوب دارند و لیکن اُخِرِیانی به وی ندهند تا بها تمام ندهد» (نسفی، ۱۳۸۵: ۸)؛ «رسم آن بازار چنان بوده‌است که هر چه اُخِرِیان معیوب بودی از برده و ستور و دیگر اُخِرِیان با عیب همه بدین بازار فروختندی» (نرشخی، ۱۳۵۱: ۴۳).

(۴) «پسک»

«امروز گوسفند من به خانه همسایه در آمده‌است و پاره علف همسایه خورده بی‌خبری من، اُ مرا شاید که از پسک او آب طهارت گرم کنم» [۳۴- ر].

پسک /pasak/ به معنی فضلۀ گوسفند و پشکل است. در هیچ کدام از فرهنگ‌های در دسترس نویسندگان این مقاله، این واژه با «س» رویت نشد، از طرفی نمی‌توانیم آن را اشتباه کاتب به حساب بیاوریم؛ چرا که در هر سه نسخه و در چند موضع به همین صورت تکرار شده‌است. بنابراین باید گونه خاص محلی باشد. در لغت‌نامه دهخدا همه جا این واژه با «ش» و به صورت «پشک» ضبط شده‌است (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل واژه پشک).

(۵) «کنانه»

«یاران کنانه را فراموش مکن» [۲۷- ر].

کنانه /kanāne/ به معنی کهنه باشد (خلف تبریزی، ۱۳۶۲: ۷۴۹). این کلمه در پهلوی به صورت /kahwan/ (مکنزی، ۱۳۸۳: ۹۶) آمده‌است. درمتون دیگر حوزه ماوراءالنهر هم آمده‌است: «به خدای تعالی که تو در همان دوستی کنانه‌ای و خویشتن را به جوش آورنده به اندک بهانه‌ای» (نسفی، ۱۳۶۲: سوره یوسف: آیه ۹۵).

(۶) بای

«بای نفسانی را زیر پای آوردند» [۸۶- پ].
بای /bāy/ شواهد کاربرد این کلمه در متون فارسی بسیار انگشت شمار است، در ظاهر باید گونه‌ای از تلفظ واژه «بایستن» یا «دربایستن» در معنی لازم و ضروری باشد (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل بای). افزودن یک مورد تازه به موارد نادر قبلی بسیار مغتنم است.

(۷) «پاژنامه»

«سَجَّادَه او دام است و زاویه و صَوَمَعَه او کازه صیّادی، کتاب و عِمَامَه او پاژنامه و تذکیر و تدریس، تلبیس و تزویر او بود» [۴۸- ر].

پاژنامه /pāžname/ به معنی لقب است (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل پاژنامه). درمتون دیگر حوزه ماوراءالنهر هم آمده‌است: «اللقاب: پاژنامها؛ جمع لَقَب» (لسان التنزیل، ۱۳۴۴: ۷۶).

(۸) «کازه»

«سَجَادَه او دام است و زاویه و صَوْمَعَه او کازه صَيَّادِي، کتاب و عِمَامَه او پاژنامه و تذکیر و تدریس، تلبیس و تزویر او بود» [۴۸-ر].

کازه /kāze/ این واژه سغدی است و در سغدی به صورت /kāzāk, k̄āzē/ k'z'kh آمده‌است. (قریب، ۱۳۷۳: ۱۸۷). سعید نفیسی در توضیح این واژه گوید: «فرهنگ نویسان به معنی کوهه که برای باران سازند و به معنی شاخ درختان آورده‌اند که شکارافکنان برابر دام بزنند تا شکار نترسد» (رودکی، ۱۳۷۶: ۲۰۹). این واژه در لغت نامه دهخدا به معنی آلاچیق و سایبان نیز آمده‌است. (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل کازه). در صحاح الفرس «کازه» در معنی «موضعی در کوه و بیابان برای نگهداری چارپایان در هنگام شب آورده‌است» (نخجوانی، ۱۲۹: ۲۵۳۵). این واژه در دیگر متون تالیفی حوزه فرارود نیز بکار رفته‌است، برای نمونه: «و الهام داد پروردگار تو مر نحل را که خانه‌ها سازیت در کوه و از درختان و کازه‌ها و باهای باشکوه» (نسفی، ۱۳۶۲: سوره نحل: آیه ۶۸).

۹) «أندخسیدن»

«به خدای عزوجل اندخسیت» [۱۱۳-ر].

أندخسیدن /andaxsidan/ این واژه سغدی است و در سغدی به صورت 'nt'Ys-S /antaxs, andaxs/ آمده‌است. (قریب، ۱۳۷۳: ۴۴). این واژه و مشتقات آن در ترجمه-تفسیرهای قرآنی تالیف شده در حوزه ماوراءالنهر در قرن چهارم و پنجم در معنی پناه بردن و پناه گرفتن بکار رفته‌است. حوزه کاربردی این واژه فقط در متن های فرارودی است و در دیگر حوزه های جغرافیایی بکار نرفته‌است. (رواقی: ۱۳۸۱: ۳۲). «گفت به خدای می اندخسم، که از جاهلان باشم» (نسفی، ۱۳۶۲: سوره بقره: آیه ۶۸). شواهدی از کاربرد «أندخسیدن» در متون تالیفی این حوزه تا قرن ششم نیز وجود دارد: «به مولی عزوجل اندخسیدن گیرد.» (نسفی، ۱۳۸۵: ۱۰۶).

۱۰) «پاسپان»

«فَرَزَانَةُ خَفْتَهُ و سگ دیوانه پاسپان» [۱۴۵-پ].

پاسپان /pāspān/ این واژه پهلوی است و در پهلوی به صورت /pāspān/ آمده‌است (فرهوشی، ۱۳۵۲: ۹۸). در همه مواردی که این واژه در کتاب آمده به همان صورت پهلوی آن ضبط شده‌است.

۱۱) «ترسکاران»

«صبح صادق قیامت دمَد، رنج مَندان به راحت رسند، ترسکاران ایمن شوند» [۳۴-پ].

ترسکاران /tars-kārān/ به معنی ترسنده از خدا است (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل ترسکاران). تقریباً این واژه در همه ترجمه-تفسیرهای قرآنی و همچنین تالیفی در حوزه ماوراءالنهر دیده می‌شود: «فرمود جلّ و علا که یاری خواهید از من به صبر و نماز کردن که این کار بزرگ است مگر بر ترسکاران» (نسفی، ۱۳۸۵: ۱۸۲).

۵. نتیجه‌گیری

بررسی و مطالعه همخوانی‌ها و ناهمخوانی‌های نظام‌های آوایی، ساختاری و واژگانی حوزه‌های مختلف زبان فارسی از جهات زبانی، فرهنگی و اجتماعی بسیار مهم و ضروری است. مطالعه کاربردهای زبان فارسی در دوره‌ها و حوزه‌های جغرافیایی گوناگون،

ما را به مجموعه‌ای از همسانی‌های آوایی، ساختاری (صرفی-نحوی) و واژگانی در متون رهنمون می‌سازد که بنیان‌های شناخت گونه زبانی هر متن را پی‌ریزی می‌کند (رواقی، ۱۳۸۶: ب: ۸۲). تشخیص دقیق و تمایز این ساختارها و دسته‌بندی نظام‌مند آنها در قالب گونه‌های زبانی مشخص، امکان خوانش صحیح کاربردهای واژگانی و ساختاری، تصحیح علمی متون، و اجتناب از ثبت نادرست واژگان نامتجانس با حوزه زبانی یک اثر را فراهم می‌آورد. افزون بر این، این رویکرد امکان تعیین سهم و نقش هر یک از گویش‌های محلی در شکل‌گیری و تکامل زبان فارسی معیار را میسر می‌سازد (رواقی، ۱۳۶۴: مقدمه: هفده). بر اساس یافته‌های این پژوهش، گونه سبکی کتاب، گونه فرارودی است. صلی‌ترین عامل در دگرگونی و تفاوت‌های آوایی کتاب «خُطَب»، منطقه جغرافیایی آن است. کاربرد لهجه‌ها و گویش‌های محلی فرارود و پیوند متن با بافت تاریخی و اجتماعی دوره خود، موجب تشخیص بارز آوایی آن گردیده‌است. از نظر ویژگی‌های ساختاری (صرفی و نحوی)، به همان اندازه که ساخت‌های دستوری فارسی میانه (پهلوی) در پیکره ساختاری کتاب نقش داشته‌است؛ دستور زبان عربی هم به همان اندازه تأثیرگذار بوده‌است. اما، نکته‌ای که بیشتر جلب توجه می‌کند، تأثیر پذیری از ساختارهای ترجمه-تفسیرهای فارسی است که در حوزه ماوراءالنهر کتابت شده‌اند. از نظر واژگانی بسیاری از واژگان گفتاری رایج در مناطق ماوراءالنهر مانند سغدی و پهلوی در نسخه بکار رفته‌است. از مقایسه واژگانی نسخه با متن‌های همگون، مشخص می‌شود که کتاب خُطَب از نظر کاربرد واژگان بیشترین شباهت را به تفسیر نسفی و ارشاد که در جغرافیای نسف (نَخْشَب) تالیف شده‌اند، دارد.

منابع

- اخوینی بخاری، ابوبکر (۱۳۴۴). *هدایه المتعلمین فی الخطب*. به کوشش جلال متینی. مشهد: دانشگاه مشهد.
- ادیب‌سلطانی، میرشمس‌الدین (۱۳۵۴). *درآمدی بر چگونگی شیوه خط فارسی*. تهران: امیرکبیر.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی‌بن‌احمد (۱۲۱۹). *لغت فرس*. به تصحیح عباس اقبال. تهران: چاپخانه مجلس.
- الرازی، شمس‌الدین محمد بن قیس (۱۳۸۸). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*. به تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی. چاپ اول. تهران: نشر علم.
- اشمیت، رودیگر (۱۳۸۵). *راهنمای زبان‌های ایرانی*. ترجمه زیر نظر حسن رضایی باغ‌بیدی. ج ۲. تهران: ققنوس.
- افشار، ایرج (۱۳۶۰). دو کتاب نادیده در چین. مجله آینده. سال هشتم. شماره ۱-۲: صص ۹۱-۹۵.
- افشار، ایرج (۱۳۶۱). *جنگ چینی یا سفینه ایلانی (پوسی)*. نشریه آینده. شماره ۹: صص ۴۷۹-۴۹۲.
- بخاری، صلاح‌بن‌محمد (۱۳۷۱). *انیس الطالبین وعدّه السالکین*. تصحیح و مقدمه خلیل ابراهیم صاری اوغلی. به کوشش توفیق سبحانی. تهران: (بی‌ناشر).
- بهار، محمدتقی (۱۳۴۹). *سبک‌شناسی*. جلد اول، دوم و سوم. چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.
- بی‌نا، (بی‌تا). *خُطَب*. تصویر دستنویس «ک». به شماره ۸۶۲۵۲. اصل دستنویس متعلق به کتابخانه دانشگاه پنسیلوانیا.
- تبریزی، محمدحسین‌بن‌خلف (۱۳۶۲). *برهان قاطع*. به اهتمام دکتر محمد معین. تهران: امیرکبیر.
- تفسیر قرآن معروف به تفسیر کمبریج [بی‌نا] (۱۳۴۹). مصحح: جلال متینی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- حاجی سید آقایی، اکرم السادات (۱۳۸۸). *ویژگی‌های زبانی ترجمه تفسیر طبری*. نسخه چستر بیتتی. نشریه معارف. شماره ۶۹: صص ۳-۳۳.
- حق‌شناس، علی‌محمد (۱۳۸۲). *زبان و ادب فارسی در گذرگاه سنت و مدرنیته*. تهران: آگاه.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). *لغتنامه*. تهران: دانشگاه تهران.
- راشد، هادی (۱۳۸۴). *ملاحظات در گونه‌شناسی زبان فارسی*. کتاب ماه ادبیات. شماره ۴-۶: صص ۳۳-۴۷.

- رواقی، علی (۱۳۵۱). نقدی بر ترجمه تفسیر طبری. سیمرغ. شماره ۱: صص ۱۴-۶۱.
- رواقی، علی (۱۳۵۲). ترجمه قرآن موزه پارس. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- رواقی، علی (۱۳۶۳). کهن‌ترین برگردان قرآن به فارسی. کیهان فرهنگی. شماره ۱: صص ۱۵-۱۸.
- رواقی، علی (۱۳۶۴). قرآن قدس. به کوشش دکتر علی رواقی. تهران: موسسه فرهنگی شهید محمد رواقی.
- رواقی، علی (۱۳۸۱). ذیل فرهنگ‌های فارسی. تهران: هرمس.
- رواقی، علی (۱۳۸۵). تفسیر قرآن پاک. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رواقی، علی (۱۳۸۶ الف). گونه‌شناسی (سبک‌شناسی) ادبیات فارسی قدیم و معاصر. نشریه گزارش فرهنگستان زبان و ادب فارسی. شماره ۵: صص ۸۰-۸۷.
- رواقی، علی (۱۳۸۶ ب). گونه‌شناسی (سبک‌شناسی) نوشته‌های ادب فارسی. گزارش فرهنگستان. شماره ۵: صص ۸۰-۸۷.
- رواقی، علی (۱۳۸۶ ج). ترجمه فارسی از قرآن مجید. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- رواقی، علی (۱۳۹۰). گونه‌شناسی تاریخی و جغرافیایی. رشد. شماره ۴: صص ۳-۷.
- رواقی، علی (۱۳۹۴). گونه‌شناسی متن‌های فارسی، گونه فارسی فرارودی (ماوراءالنهری) با نگاهی به کتاب ارشاد. آینه میراث. شماره ۳۹: صص ۳-۱۵۴.
- روبینز، آر. اچ (۱۳۷۰). تاریخ مختصر زبان‌شناسی. ترجمه علی محمد حق‌شناس. تهران: نشر مرکز.
- رودکی سمرقندی، ابوعبدالله جعفرابن محمد (۱۳۷۶). دیوان رودکی سمرقندی. به کوشش سعید نفیسی. و ی. براگینسکی. تهران: نگاه.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۵۰). خصوصیات زبانی تفسیر قرآن پاک. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. سال هجدهم. شماره ۳: صص ۶۱-۶۵.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۵۷). تکوین زبان فارسی. تهران: دانشگاه آزاد ایران.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۸۰). مسائل تاریخی زبان فارسی. تهران: سخن.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۹۲). تشدید در زبان فارسی. ویژه نامه فرهنگستان. شماره ۵-۶: صص ۳-۴۳.
- صفوی، کورش (۱۳۸۰). از زیان‌شناسی به ادبیات. جلد اول: نظم. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۲). سبک‌شناسی: نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها. چاپ دوم. تهران: سخن.
- فره‌وشی، بهرام (۱۳۵۲). فرهنگ پهلوی. چاپ دوم. تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- قریب، بدرالزمان (۱۳۷۴). فرهنگ سغدی. تهران: فرهنگان.
- قلانسی نسفی، عبدالله بن محمد (۱۳۸۵). ارشاد در معرفت و وعظ و اخلاق. به تصحیح و مقدمه عارف نوشاهی. تهران: میراث مکتوب.
- قندی، سعیده (۱۳۹۵). روش‌های پژوهش در زبان‌شناسی. نشریه زبان و زبان‌شناسی. دوره ۱۲ شماره ۲۳: صص ۱۷۵-۱۸۵.
- کمائی فرد، سعیده (۱۳۸۸). کاربرد گونه‌شناسی در اصالت نسخ خطی. نشریه ادب پارسی دانشگاه علامه. شماره ۴۰: صص ۱۰۱-۱۱۵.
- لازار، ژیلبر (۱۳۸۴). شکل‌گیری زبان فارسی. ترجمه مهستی بحرینی. تهران: هرمس.
- لسان‌التنزیل [بی‌نا] (۱۳۴۴). به کوشش مهدی محقق. انتشارات علمی و فرهنگی.
- مایله‌روی، نجیب (۱۳۲۹). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- مکنزی، دیویدنیل (۱۳۸۳). فرهنگ کوچک زبان پهلوی. ترجمه مهشید میرفخرایی. تهران: اساطیر.
- ناتل خانلری، پرویز (۱۳۶۵). تاریخ زبان فارسی. جلد اول، دوم و سوم. تهران: نشر نو.
- نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر (۱۳۵۱). تاریخ بخارا. مترجم ابونصر احمد بن محمد بن نصر القباوی. تلخیص محمد بن زفر بن عمر. تصحیح و تحشیه مدرّس رضوی. چاپ اول. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- نسفی، ابوحفص نجم‌الدین عمر بن محمد (۱۳۶۲). تفسیر نسفی. به کوشش عزیزالله جوینی. جلد ۲. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- نخجوانی، محمد بن هندوشاه (۲۵۳۵). صحاح الفرس. به اهتمام عبدالعلی طاعتی. چاپ دوم. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- وحید دستگردی، محمد (۱۳۰۷). دال - ذال. مجله ارمغان. شماره ۵-۶: صص ۲۷۲-۲۸۱.

یو وانگ، شی (۱۳۹۸). معرفی و بررسی کتاب شرح خطب‌الاربعین، متنی دینی و عرفانی از چین متعلق به اوایل سده نهم هجری. پایان نامه ارشد، دانشگاه تهران.

Croft, W. (2003). Typology and universals (2nd ed.). Cambridge University press.

Crystal, David (1987). The Cambridge Encyclopedia Of Language. Cambridge University press. (Reprinted 1989).

Everett, David L. (2017). How Language Began: The Story of Humanity's Greatest Invention. Profile Books. (Reprinted 2018).

